

Mi az ördögöt fogunk csinálni?

[...] A kérdés — és ez számomra is meglepő — nem egyes szám első személyben fogalmazódik meg bennem. Pedig nem tartozom sehová sem. Nincs egyetlen szervezet, sem intézmény, amelyiknek a többes számában beszélhetnék, sem olyan mozgalom, vagy szellemi irányzat, amelyik igényt tarthatna rám a közös fejedelmi többes használatában. Hogy felelni tudjak önmagamnak — kire vonatkozatom ezt a gyanús többesszámot, nem rejtőzik-e mögötte a szamizdatozásba rejtett, s titkolt közösségtudat — végig kell gondolnom tevékenységemet a jövő-
idővel kapcsolatosan. Nem mintha nem volnának évek óta tartogatott tanulmányterveim — jelenleg is olyan munkán dolgozom, melyet a belátható jövőben tető alá lehet hozni — de nem a tárgy és a megírás mód jut eszembe, ha a jövőre gondolok. Inkább az, hogy kinek és miért? A többes számú kérdésfeltevés alighanem ennek tulajdonítható.

Ha valaki rendszeresen publikál, kéziratait magától értetődő természetességgel viszi a szerkesztőségekbe, ki nyomtatják, s legfeljebb azt kérdik meg tőle: mit írsz nekünk legközelebb? De azt a kérdést, hogy kinek és mivégre, a szerkesztők nem tehetik fel. És a szerző sem teszi fel önmagának, hisz válasza készen volt már jóval előbb, mint ahogy a szerkesztőség felé indult: az olvasónak. Képzületében kétféle értelemben is megtestesülhet az olvasó: barátai, személyes kritikusai az olvasók első

körét jelentik. Miközben ír, arcuk, tekintetük megjelenhet előtte, hangjukat hallhatja. De létezhet számára az olvasóknak egy szélesebb, elvontabb köre is, akikkel instrumentálisan érintkezik. Mikor arra a belátásra jutottam, hogy kézírataimat nem adom le a szerkesztőségekben, a barátaimat tekintettem olvasóimnak, és az olvasók személytelenebb köre még mint elvi lehetőség sem létezett számomra. De amióta a kézíratos irodalom társadalmi tényévé vált, a felosztás némileg megváltozott. A szamizdat adás-vételi hálózatán nemcsak a magam kézíratai jutnak el félig, vagy alig ismertekhez, hanem mások műveit terjesztve magam is felfogom és továbbítom félig és alig ismertek kritikai véleményét. A második nyilvánosság létrejöttével nemcsak a nyilvánosság szerkezete változott meg — ha csak egy repedésnyivel is — de változott valamelyest a szamizdatok által behálózott térben a személyes viszonyok jellege is. Az írásban kifejtett álláspontok némi tárgyyszerűséget visznek a szóbeli véleménycserébe, s a baráti kapcsolatok szálain szövődnek ismeretségek, nem csupán lelki vonzások, de mindinkább politikai jellegű választások szerint. A szamizdat körforgalmában együtt jár a szerző és az olvasó instrumentális viszonyára emlékeztető személytelen jelleg a kritikai reflexió személyes, szóbeli jellegével. Míg csak a barátaimnak írtam, nem okozott nehézséget választ adni arra, hogy kinek és mivégre, de vajon ma tudnék-e felelni önmagamnak, hogy a kézíratos irodalom befogadó közegét minek tekintem, miféle reményeket fűzök hozzá, s mit jelent nekem a szamizdat?

A válaszhoz abból lehetne kiindulni, miképp ítélik meg a hivatalos nyilvánosság keretein kívüli kommunikációt és annak kezdeményezőit mások, akiknek indítékait kévéssé ismerem. Közreadnék néhány rendszeresen visszatérő reakció-típust és véleményformát. Az alább következő mondatok egytől egyig úgy kezdődnek, hogy « a szamizdat jó dolog, *de*:

— új bolsevizmus, jön egy tucat ember és előáll azzal, hogy mi a jó és mi a rossz, s így rákényszeríti véleményét a többségre.

— a kéziratos irodalomnak nincs nálunk hagyománya, nem tud meggyökeresedni.

— a kelet-európai értelmiség küldetéstudata olyan feladatokra szólít fel, amelyeknek se helyük, se értelmük nincs ma nálunk.

— honnan szerzik a mandátumot a politikai kezdeményezéshez egy olyan szituációban, amelyben mindenki elégedett a fennálló helyzettel?

— túl veszélyes dolog. Kivált arra jó, hogy a hatóságokat provokálja, lecsukják őket, s akkor nekünk már nincs más választásunk, mint szolidárisnak lenni.

— nekik könnyű, nincs már vesztenivalójuk. De aki még állásban van, lényegesen többet kockáztat.

— nem lehet importálni a kelet-európai polgárjogi mozgalmakat. Tevékenységük azt sugallja, mintha ez lenne a céljuk.

— értelmiségi magánügy. A szamizdat nem ér semmit, ha nem tud tömegbázisra támaszkodni.»

Kapásból soroltam fel az ismétlődő reakciók néhány típusát. Nem a hivatalos értelmiség köreiből gyűjtöttem, hanem annak külső körívén. Abban a peremövezetben, ahol a kéziratos irodalom termelői és fogyasztói helyezkednek el. Hogyan értelmezhetők ezek a kijelentések? Jóllehet mindegyikben megtalálható a politikai véleményformálásnak valamilyen eleme, mégsem foghatók fel habozás nélkül politikai álláspontnak. Az elfogulatlan értelmezéshez minimálisan két tényező szükséges: szociológiai képzelőerő a társadalmi csoportok lehetséges kölcsönhatásáról és belső késztetés ezeknek a csoportoknak a megismerésére.

*

Számomra e vélemények elsődlegesen a marginalizálódó értelmiség közérzetét jelzik. Azt, hogy a kéziratos irodalom elérheti célját, pontosabban azt, amit én célnak vélek. Mert a szamizdatot önmagában nem tekintem célnak. Csupán egyik lehetséges eszközt látom benne annak, hogy a hivatalos kereteken kívül értelmiségi közvélemény

alakuljon ki, a gondolatok, élmények, tapasztalatok, információk rendszeres kicserélése révén. Ami azután hosszú távon elősegítheti a reális társadalmi szükségletek és egyéni igények artikulált megfogalmazását, a tényleges társadalmi tények alapján, és nem az uralkodó elit által szabályzott információk, ezen információkhoz szabott szemlélet, e szemlélethez szokott értelem szűk korlátai között. De a hosszú távú elképzelés megvalósulásának — amit jobb megnevezés híján a politikai kultúra újramegtalálásának mondanék — a szamizdatok folyamatos jelenléte alighanem csak az egyik és nem is elengedhetetlenül szükséges kritériuma. A politikai kultúra majdani megvalósulásának viszont ma is nélkülözhetetlen feltétele az, hogy — ha már van szamizdat — akkor a léte által is felkeltett viták különféle cselekvési elképzelések és programok felé konvergáljanak. Vagyis a szamizdatok által bejárt térben, annak személyes vagy közvetetten személyes közegében olyan vitaléggör alakuljon ki, amelyben a kézíratos irodalom nem önmaga és a semmi között polarizáló hatású, hanem önmaga és — a kritikusai szerint javasolt — más ellenzéki tevékenység — formái között. Más szóval: ahhoz, hogy a mai állapotból később majd politikai kultúra jöhessen létre, már ma arra lenne szükség, hogy a fentebb felsorolt vélemények képviselői — ki-ki saját érvelése alapján — a szamizdattal párhuzamos cselekvési alternatívákat kezdeményezzenek.

Csakhogy a felsorolt — szövegösszefüggésükből önkényesen kirágadott — érvek tanulsága nem alkalmas ilyen továbbgondolásra. Még csak nem is ebbe az irányba vezet. Képviselőik egyikéről-másikáról, ha személyesen, közelebbről ismerem, történetesen tudom, hogy maga is efféle gondolatokkal küszködik, de pusztán az álláspontjából inkább az ellenkezőjére kellene következtennem. A szándék és az álláspont széttartó irányára vall ténylegesen elfoglalt társadalmi helyzetük a margón. Azaz: nem találják helyüket a már kialakult értelmiségi szerepek között; munkájukat többé-kevésbé értelmetlennek tartják a hivatalos intézményekben; kutatási programjuk nem vág egybe a tudományszabályozási főcsapásokkal; a számléletrán nem akarnak fölkapaszkodni — hosszan sorolhatnám, és alább

még visszatérek rá, miért sodródnak kifelé. Mindennek nagyobb súlya van a jövő szempontjából, mint a szamizdat ellen fölhozott érveknek egy szociológus, egy történész prognózisában. De nem a köznapi vitákban, ahol ezek az érvek súlyosabbak. Végül is az a normális reakció, hogy a másik álláspontját tekintsem annak, ami, s ne történelmi-szociológiai helyzetére hivatkozzam. És nem is nehéz a szamizdat ellen felhozott véleményeket a szerkezetük felől kikezdeni. Kisebb terhelési próba alatt is leszakadnak. Legtöbbjük közkeletű fikciónak bizonyul, a múltból a mához erőltetett analógiának. Mit lehet válaszolni annak, aki új bolsevizmusra gyanakszik? Azt, hogy annak, aki fordít, másol, továbbad, netán tanulmányt ír, talán van valami titkos megfélemlítő eszköze arra, hogy véleményét másokra erőszakolja? Mit lehet arra felelni, hogy mindenki elégedett a társadalomban? Hogy szokott-e a kérdező saját értelmiségi ismerősein kívül másfelé is tudakozódni?

[...] A kéziratos irodalom léte akár egyetértést, akár elítélést, akár elzárkózást vált ki, az egyéni motívumoknak van egy közös, nemcsak szociálpszichológiai eredője. Mégpedig az, hogy túlon túl hosszú ideje tart a 60-as évek eleje óta állandósult konszolidáció, amelyben már teljesen elcsökevényesedett még az a vérszegény politikai kultúra is, ami a 45-48 közötti koalíciós időkből 56-ig úgyahogy fönmaradt. Nem intézményes formák között: politikával átítatott levegőben, az emberek fejében. A politikai kultúra csak közvetetten kapcsolódik intézményekhez. És nemcsak intézményeinek kívánatos formáiból és megfelelő számából tevődik össze, hanem a közvéleményből, a mentalitások sokféleségéből is. A 45 előtti társadalmi rendszerek nem kedveztek a politikai kultúra létrejöttének, mégsem lehet teljes hiányukról beszélni. Legfeljebb hiányolni lehet pl. a demokratikus intézményeket, az intézményekben a demokratikus elvek megvalósulását, vagy a közvéleményben a demokráciára való szélesebb körű igényt, stb. De 48 után drasztikusan megszüntették az ilyen jellegű intézményeket; még az elvek hangoztatását is büntették. A félelem és a rettegés közegében a közgondolkodás fokozatosan a politikai realitásokhoz alkal-

mazkodott. Néhány értelmiségi még egy ideig gondolkodott politikai fogalmak rendszerében, értelmezett társadalmi összefüggéseket a maguk politikai jelentése szerint, kereste a politikai döntések és következményük közötti morális megfelelést. Még egy ideig volt jelentősége annak, hogy valaki liberális, demokrata, szocialista vagy kommunista elvek szerint értelmezte az eseményeket. De mára már a politikai kultúrának ez a zacca is föloldódott a pótkávéban. Mert helyettesíti ugyan sok minden más, amiben kuszán kavarnak a politikai, társadalmi, morális véleményformálás elemei, hol összeegyeztethető, hol összeegyeztethetetlen elvek törmelékeiből. A politikai kultúra hiánya ma olyan adottság, amelynek következményeivel nem lehet nem számolni.

*

A politikai gondolkodást helyettesítő szemléleti mechanizmusok kialakulását az 56-os generáció példáján lehet szemléltetni.

Az 56-os generáció megnevezést önkényesen leszűkített értelemben fogom használni. Mint szociológiai fogalom, nem fed semmi közöset. Mint történeti kategória, túlságosan tág, ha az 56-os felkelést megélt népességet keresztül-kasul átfogja. Mint politikai fogalom: érvénytelen, ha egységesre kerekíti a felkelésben tevékenyen résztvevő, a felkelést szemlélő, a tőle megrettenő, vagy azt kategórikusan elítélő, egymással szemben álló csoportokat. És nemcsak a felkelés, szűkebb idejére pontatlan a megnevezés, hanem az utána következő húsz év időtartamára se nagyon használható fogalom, hiszen a politikának hátat fordító szaktudóstól a mai politikai funkcionáriusig, az 56-os generáció a legkülönbözőbb képleteket tartalmazza. Amikor az alábbi bekezdésekben mégis az 56-os generáció megnevezést használom, akkor arra gondolok, hogy életkortól, társadalmi státusztól, foglalkozástól függetlenül létezik az értelmiségnek egy nehezen meghatározható, laza csoportja, amelyik egyrészt önmagát minősíti az 56-os felkeléshez való lojalitással, másrészt valóban közös gondolkodásbeli és szemléleti tulajdonságokat képvisel kifelé

is. Az elmúlt két évtizedben, az általános depolitizálódás közepette, ez a csoport szinte egyedül tartotta fenn az ellenzékiiségnek legalább a hangulatát.

Félreértések elkerülése végett: hogy ma nincs politikai kultúra, erről nem az 56-os generáció tehet. A politikai rendszer módszeresen hozott létre olyan struktúrákat, amelyekben — a társadalomvezetés profijait leszámítva — nem lehetséges politikai tevékenység, s ami erre emlékeztet, az is diszfunkcionális működés. De ehhez a helyzethez való alkalmazkodás szerepeinek kiépítésében, a helyettesítő mechanizmusok normaként való elismertetésében már közrejátszik az 56-os generáció mentalitása.

Vélhetőleg a szamizdatra adott vélemények és reakciók az 56-os értelmiségi generáció mentalitásának hagyatékából valók. S ráirányítják a figyelmet a programképes értelmiségi ellenzék hiányának jelentőségére.

*

Az 56 kataklizmáját elsimító konszolidáció a hatvanas évek elejétől kezdve megoldotta az 56-os felkelést közvetlenül kiváltó társadalmi feszültségek közül a leginkább felszínen lévőket.

E helyütt még kísérletet se szeretnék tenni arra, hogy a konszolidáció mérlegének nyelvét ide vagy oda állítsam. Nincs más szándékom, mint jelezni: feltevésem szerint összefüggés van a konszolidáció természete és a hatvanas évek közepére kialakuló és egy évtized múltán széleskörű konvencióvá szilárdult értelmiségi szemlélet között, s ebben komoly szerepük van a Rákosi-rendszer kudarcával szemben született társadalmi eredményeknek. Hogy a kedvezőnek látszó közgazdasági és szociológiai folyamatok 56 — kerülőutakon elért — eredményeinek tekinthetők-e, vagy hogy a desztalinizáció 56 nélkül is ebbe az irányba vezetett-e volna: olyan kérdések, amelyeket feltenni is történelmietlen. A kortárs viszont tudja: a magyar értelmiség összreakciója olyan, mintha a kérdést nemcsak feltette volna, de az első változatra igennel is felelt volna. Másképp aligha képzelhető el, hogy a hatvanas évek elején-közepén még maguk a börtönből kieresztett írók és

társadalomtudósok is kisvártatva szabadítóikra ismertek a konszolidáció társadalomvezetésében. Hogy a cellaajtót kívülről ugyanazok csukták volt rájuk, arról elfeledkeztek.

Az emlékezetkiesést nem pszichológiai motívumok segítették elő, és az sem morális fogyatékoság, hogy a felejtés társadalmi méreteket öltött. Egyrészt a konszolidáció széles rétegekre kiható eredményeivel magyarázható, másrészt egy olyan ellenzéki értelmiség hiányával, amely ezeket az eredményeket a társadalmi fejlődés jövője — ezen belül pedig a különféle érdekcsoportok dinamikus interakciója — szempontjából mérlegelte volna. 56 ugyanis — a hatvanas évek közepe felől nézve — nem megtizedelte az ellenzéki értelmiséget, hanem fölszámolta. Először a durva represszióval. Másodszer azzal, hogy a kíméletlen megtorlás korszaka után nem kényszerítették az értelmiséget megalázó munka- és életfeltételek közé, sőt a bekapcsolódás lehetőségét kínálták fel neki a társadalmi élet számos területén. Az a tény, hogy valamilyen lassú ütemű fejlődés ment végbe a társadalom fontos szféráiban, 68-ig elégnak bizonyult az értelmiségi többség szemében ahhoz, hogy a többféle oldalról indult reformszándékot egyetlen irányba kanalizálja: a fölülről kezdeményezett célkitűzéseknek mindenoldalú jóváhagyása felé. De ahhoz viszont kevésnek bizonyult — mert fölülről ehhez nem nyitottak teret, alulról pedig nem ehhez kívántak teret nyerni — hogy a fejlődésből következő új egyenlőtlenségekre és szükségletekre maguk a hátrányos helyzetbe kerültek hívják fel a közfigyelmet. Ehhez — épp a konszolidáció felfutó periódusában — nem volt programképes értelmiségi ellenzék. Amivel nem azt akarom állítani, hogy nem voltak ellenzéki módon gondolkozó értelmiségiek. Sokan voltak. De ellenzéki gondolkodásuk belső folytonosságának fönntartása csak úgy jöhetett létre, hogy a társadalomvezetés előtt lemondtak a demokratikus és az önálló nemzeti jövő programjáról.

Jóllehet ebben a lemondásban kevés volt az elhatározott és a szándékolt elem, de amennyi mégis volt benne, az kizárólag az ellenzéki attitűd és a társadalomvezetés tűrőképessége közti kétágú viszonyrendszerben fogalmazódott meg. Ebben a viszonyrendszerben az ellenzéki módon

gondolkodó értelmiségek kompromisszumainak az a remény adott értelmét, hogy engedményeik majd pozitív módon összegeződnek és hatványozottan megtérülnek a népesség általános érdekeit kielégíteni hivatott reformmozgalmak társadalmi hozadékában. Hogy mi a garanciája annak, hogy az értelmiségi engedmények fejében a másik oldalon a népesség általános érdekeit elégítik ki — és mondjuk nem a hatalmi elit érdekei szerint előrangsoroltakat — az még ezen a viszonyrendszeren belül sem fogalmazódott meg. De hogy létezhet egy másik viszonyrendszer is, méghozzá a fejlődés egyetlen, fölülről diktált útja mellett további alternatívákat kereső társadalmi csoportok és az értelmiség között, az fel sem merülhetett a hatvanas évek közepétől kezdve uralkodóvá vált értelmiségi szemlélet keretei között. Így az ellenzéki módon gondolkodó értelmiség és a társadalomvezetés közti viszonyrendszerben lelkiismereti válságot, morális kételyt támasztott (nem egy emberben és nem egy alkalommal) a hatalommal kötött kompromisszum. De hogy a kompromisszum a szélesebb társadalmi rétegek reális szükségleteinek és érdekeinek figyelmen kívül hagyásával köttetett meg, az semminemű válságot nem támasztott. Hogy is tűnhetett volna fel mondjuk a munkások más és más érdekek szerint újrarátegződött csoportjainak, hogy nem találják a maguk új szükségleteit a közvélemény felé továbbító értelmiségieket, ha egyszer önvédelmük hagyományos szervezetei sem ezt a funkciót töltötték be?

A politikai kultúra hiányának tulajdonítható már az is, hogy a konszolidáció kezdeti és eredményesnek nevezhető korszakában az 56-os nemzedék nem arra használta fel saját történelmi precedensét, hogy a viszonylagosan jó helyzetből még jobbat csikarjon ki, és ne is csak önmagának. Hogy új igényeket ébresszen, további eredmények elérésére szorítsa a társadalomvezetést és akár 56 megisméltlődésének rémével mozdítsa előre, ha lassulni, visszahátrálni látja a fejlődést. Épp ellenkezőleg: az 56-os nemzedék maga könnyítette meg a felejtést mindenkinek. Ahhoz, hogy ez ne következzen be, ahhoz, hogy az értelmiség ne szigetelődjék el teljesen a diákok, munkások, parasztok különböző csoportjaitól, ellenzéki programra

lett volna szükség. Még hozzá sokféle, realista programra. Ami 56-ban is hiányzott. Ha eltekintek 56 nem jogosulatlan, de szélsőséges politikai követeléseitől, hiába keresek az akkori dokumentumok között olyan, akár csak rész-kérdéseket érintő, másodsorban fontos kívánságokat, amelyek változatlanul érvényesek, egy ellenzéki mozgalom számára a hatvanas években folytathatók lettek volna, nemcsak az összeomlás veszedelme nélkül, de reális társadalmi igényekre épülve.

Az az igazság, hogy a valódi társadalmi szükségletekről az 56-os nemzedék annyit tudott, amennyit mindenki, aki nem a bolsevik mozgalom csiszolt lencséivel nézett körül az ötvenes évek Magyarországon: az élet tűrhetetlen. Persze az is igaz, hogy az 56-os felkeléshez ennyi életismeret is elég volt. És az is az 56-os nemzedék történelmi érdeme, hogy levette a bolsevik mozgalom látszerét. Megbocsáthatatlan igazságtalanság lenne 56-ot megelőzően szociológiai és közgazdasági előrelátást számonkérni. De a 60-as évek konszolidált légkörében helyét kereső, ellenzéki módon gondolkodó értelmiségiektől már miért ne lehetne?

Annál is inkább, mert a 60-as évek társadalmi reformkísérleteihez már szociológiai, közgazdasági és filozófiai műveltségével járult hozzá. És csak a politikai kultúra hiányának ismeretében érthető: ugyanezt a képességét miért nem kamatoztatta — akár saját történelmi precedensének folytatási lehetőségeként, akár úgy, hogy elhatalolja magát ugyan az előzményektől, de a hivatalos reformkísérletektől is — a társadalmi igények és szükségletek irányában? Különösen azután, hogy a kompromisszum-kötés lelkiismereti válságán túltette magát és tanúbizonyságot tett politikai hajlékonyságáról. A tényleges politikai kompromisszumra tett egyetlen, legalább alapelveiben kidolgozott javaslatot — Bibó István 1957-es Emlékiratát — meg se hallotta, még a későbbiekben sem. (A magyar értelmiség mentségére mondván: a világ közvéleménye sem, amelynek íródott, s amelynek nemzetközi garanciákkal kellett volna szavatolni a kompromisszumot.)

*

A politikai kultúra elsatnyulása észrevétlenül következett be. Már csak azért sem szűrt szemet, mert a 60-as évek második felének hivatalos reformkísérletei olyan vitaközegben zajlottak, amelyben a nyilvánosan felvetett kérdések tudományos és művészi jelleget öltöttek ugyan, de a résztvevők és a szurkolók egyaránt úgy vették, mint-ha az álláspontok politikai természetűek lennének. (De legalábbis politikai természetű az a tény, hogy a problémák felszínre kerülnek-e vagy sem.) Eme íratlan játékszabályhoz való alkalmazkodás közben jöttek létre a politikai kultúrát helyettesítő viselkedési mechanizmusok, amelyek az uralkodó ideológiánál életképebb és tartósabb szabályozási módszernek bizonyultak. A viselkedési mechanizmusok ismeretében a társadalomvezetés olykor hatékonyabban alkalmazhatta az uralkodó ideológia informális felfüggesztését, mint erőltetett érvényesítését. Ha a társadalomvezetés politikai toleranciája még odáig is kiterjed, hogy a szemiotikát, a szervezéstudományt, a strukturalista nyelvtudományt, netán még az op. art festészetet is feloldja az anathéma alól, ugyan ki élne vissza ekkora türelemmel? Legutoljára maguk az érintettek — mondjuk — a strukturalista nyelvészek vagy az op art festők, akik politikai győzelemként könyvelhették el, hogy megtűrték őket [...]

A politikai kérdések művelődéspolitikai kérdésekké szűkültek, s még ezen belül is a Támogatják, Tűrik, Tiltják képletre egyszerűsödtek. A társadalmi fejlődés tényleges politikai kérdései már nemcsak a nyilvánosság elől, hanem az értelmiség gondolkodásából is eltűntek.

A 60-as évek utolsó harmadának átrendeződési folyamatainak idején a filozófia, a szociológia és a közgazdaságtan területén áttételesen fejeződött ki a zavarodott értelmiségi tudat dilemmája: a társadalomtudomány és szélesebb értelemben vett tárgya (a társadalom) divergenciája. Más szóval az, hogy a társadalomtudományok szalonképessé váltak, de egyre messzebbre kerültek a valóság tényleges ismeretétől, mind a tényleírás, mind a tények értékelése tekintetében. A legegyszerűbb kérdésekre sem lehetett világos feleletet adni: mi a jó, vagy mi a rossz a népesség meghatározott szegumentumai számára.

[...] A marxizmus reneszánszának koturnusába öltözött praxisfilozófia — Lukács és tanítványai — nem tudott farkasszemet nézni a « partikuláris érdekeinek » engedelmesskedő társadalmi többséggel. Így följebb emelte tekintetét, egy majdani emberiség számára igényelt, eszményi szocializmusban megvalósítandó praxis felé. A társadalom fölötti elméletalkotás ellenreakciójaként az empirikus szociológusok egy kisebb csoportja — Kemény, Szelényi, Konrád — leszegte tekintetét a társadalom alsóbb régióira. Az egyetemes filozófiai elmélet és a földközeli szociológia pólusai között: a valóságban mozgó közgazdászok már csak azért sem tudtak közvetíteni, mert az egész reform-építmény a vállukra nehezedett, s ha az erőlködéstől még nyitva tudták tartani a szemüket, a társadalomvezetés megoszló erőviszonyait figyelték, nem a társadalmat. Ilyenformán a megközelítés mindhárom iránya felől nyitva maradt a kérdés: ki, vagy milyen erő kényszerítheti rá a gazdasági reformot arra, hogy politikai reformmá alakuljon át? Tehát volt a 60-as évek utolsó harmadában kritikai filozófia, de elemi társadalomismeret és reálpolitikai képzelőerő nélkül; volt elemi társadalomismeret, de kritikai elmélet nélkül, és, végül, volt reálpolitikai érzék a közgazdászokban, akik hol a filozófusok, hol a szociológusok elképzeléseit nyújtották át jótanács formájában a társadalomvezetésnek.

Amikor pedig 1968 augusztusában a nyugati újbaloldali mozgalmakra és a prágai tavaszra következő forró nyár fölperzselte a magyar reformból sarjadt zsenge illúziókat, a várható futótűz elől mindenki hanyatt-homlok menekült. De mire a hetvenes évek elején leálltak a futással és körülnéztek, kiderült: a resztalinizáció elmaradt, de újabb felülről kezdeményezett reform se indult el. Egyszersmind azt is megállapították, hogy menekülésük ösvénye saját gondolati pályájukon volt előrajzolva. A reformban érdekelt értelmiség jó része befutott a hivatalos társadalomvezetés alsó szintű irányító apparátusába, ki státuszba, ki a még megtisztelőbb tanácsadói székbe. Az érvényesülés útját elutasító kisebbség pedig teljesen elszigetelődött. Hogy a menekülésnek sok másféle iránya is kínálkozott — s netalán még mindig kínálkoznék —

szinte senkinek nem jutott eszébe. Igaz, nem sokan kapcsolták össze saját helyzetüket a politikai szituáció újraértékelésével. Akiknek az elszigeteltség jutott — a Lukács-tanítványok és az empirikus szociológusok — állóháborúra rendezkedtek be. Hosszú távú « értékvédelemre », ahogy az előbbiek nevezték, de hogy milyen és kiknek fenntartott értékekről van szó, ellenük irányuló provokatív kérdésnek minősült volna, ha valaki ildomtalanul fölteszi nekik. [...] Akik a légüres teret választották, maguk adták fel a kitörés kezdeményezésének lehetőségét. Akik a hivatalos társadalomvezetést választották, ezzel a gesztussal a mindenkori felsőbb instanciákhoz utalták az — egyébként is onnan induló — kezdeményezési lehetőséget.

*

A szamizdat ebből a légüres térből való kitörés egyik lehetőségét — ha úgy tetszik: programját — jelenti nekem, amennyiben sikerül vele az intézményes kereteken kívüli nyilvánosságot megmozgatni. A belső emigrációba vonulás és a külső emigrációba kényszerítés elfogadásánál jobb alternatívát jelent: csupán a margóig, s nem azon is túllépő hátrálást. Csakhogy nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy maga az igény is az elszigeteltség terében született, megvalósításához se állnak rendelkezésére a személyes és közvetetten személyes érintkezési formákon kívül másféle intézményes közvetítések. Jóllehet történelmi hagyományokra is visszavezethető, hogy Magyarországon a társadalomkritikai gondolatok bizonyos elszigeteltségben fogantak, de annak már semmilyen történelmi előzménye sincs, hogy ha már létrejöttek társadalomkritikus gondolatok és művek, azok intézményes megnyilatkozására ne lett volna bármilyen kezdetleges, alacsony fokon álló lehetőség. Ez merőben előzmény nélküli jelenség. S ha ehhez hozzáveszem, hogy már legalább két nemzedék felnőtt egy olyan politikai rendszerben, amely elvek és masszív ideológia nélkül is hatékonyan működik, akkor szerfelett körültekintően kell megítélnem, hogy egy tényleges politikai tényre adott reakciót milyen mértékben tekintek politikai jellegűnek. A politikai kultúra

hiányával jellemezhető közéletben is kialakulnak — ez nyilvánvaló — a politikai vélekedés és viselkedés formái. Szavak, kifejezésformák, fordulatok olykor még emlékeztetnek is néhai tartalmukra. De nem jelentik mégsem ugyanazt. « Gesunkenes Kulturgut » alakjában öltenek kifejezést az önálló politikai gondolkodás jelzései is. Öröklött és régebbiről megmaradt, tehát sokszorosan inadekvát megnyilatkozásokból kell kihámozni a mai helyzettel való elégedetlenség kifejeződését is.

A mai helyzetben még kialakulatlanok a társadalmi zavarok nyilvánosságra hozatalának és nyilvánosság előtti képviselésének nemcsak a formái, de a legitimációs elvei is. Ma nincsenek súlyos válságok, előre látható, biztosan bekövetkező katasztrófák és nincs olyan brutális és közvetlen kihívás sem, amely önmagában cselekvésre szólítana, s egyúttal jellegénél fogva azt is megszabná, hogyan. Márpedig akiben él valamilyen cselekvési vágy, a válság hagyományos terminusaiban gondolkodik, akiben pedig nem él, gyakran éppen azzal altatja magában még a társadalom működésére való figyelőkészségét is, hogy mi végre, ha egyszer nincs válság! Akit foglalkoztat a cselekvés kérdése, többnyire valamilyen mozgalomféleség szerveződése, vagy ilyen formáció elutasítása közt csapong. Miért is ne volna így? Harminc éve minden tankönyv efféle sémákba szorítja a társadalomtörténetet! És egyetlen hatékony ellentan sem kísérelte meg finomabb szociológiai folyamatokban ábrázolni a fejlődési folyamatokat.

Ám ahhoz, hogy megismerhetővé váljék ez a társadalom és előre lehessen látni a közelebbi és távolabbi jövőt, ahhoz elemi fokón abból kell kiindulni, ami van. Nem abból, aminek lenni kellene. És nem abból, ami volt. Vagy elsősorban nem belőlük. Azt hiszem, ez nemcsak a módszeres tapasztalatgyűjtésre és az elméleti rendszerezésre való igény, hanem szemlélet, intellektuális attitűd kérdése is. És vélhetőleg a mai helyzet ismeretében kialakított legitimációs elvekből lehet majd levezetni a politikai ellenzék tevékenységének értelmét is. A felsorolt véleményformák egyöntetűen a politikai ellenzéki tevékenységre való erkölcsi és szellemi hajlam és ennek legitimációs elvei közti zavarról tanúskodnak. (Hisz a mon-

datok mind úgy kezdődnek, hogy « ez jó dolog, de... ») A mellérendelő kötőszó utáni mondatokat összehasonlítva viszont rögtön kiderül, hogy nincs köztük egy sem, amelyik a mai társadalom működési rendellenességéből, valamilyen érdekcsoport hátrányos helyzetéből kiindulva mérlegelte volna, hogy a második nyilvánosság publikációs formája célravezető-e a társadalom kritikájához vagy sem. Márpedig ilyenfajta alapfokú társadalomismeret nélkül valóban hősiességnek tűnhet a szamizdat, — vagy importcikknek. A szamizdatról folyó vitáknak vajmi kevés az értelmük, ha ellenzői nem abból indulnak ki, amit kifogásolnak a társadalomban, s nem ahhoz képest mérlegelik a tevékenység ésszerűségét. A termékeny vitához az érvelésnek éppen fordítva kellene felépülnie: X törvény rendelet, stb. korlátozza Y érdektörékvés megvalósulását, de ennek a kritikájára nem a szamizdat hivatott.

A válságelméletből és a mozgalmak reminiszcenciáiból levezetett cselekvési indítékoktól — amelyeknek legviszszásabb változata a [...] « minél rosszabb, annál jobb » logikája, nem könnyű és nem egyenes vonalú az átmenet olyan cselekvési indítékok felé, amelyek megtalálják a társadalmi szükségleteknek azt a területét, ahol fejlődés, dinamikus változás nem várható ellenzéki erő kifejtés nélkül. Ahol az értelmiség ilyen jellegű tevékenységére nem a kelet-európai « küldetéstudat » önfenntartó szerepe miatt van szükség, hanem azért, mert vannak a társadalomban védelmet keresők, és jelenleg az értelmiségnek van arra lehetősége, hogy akár csak korlátozott fokú, de elfogulatlan közvélemény nyilvánosságát nyithassa meg ügyüknek. Mert nem egy szociológiailag körülhatárolható csoport létezik, amelyik nincs abban a helyzetben, hogy megfogalmazhatná létkérdéseit, s még kevésbé abban, hogy kívánalmait az információs eszközök felett rendelkező kiváltságosokhoz továbbíthatná. Az ellenzéki tevékenységhez az a felismerés is indítékot szolgáltat, hogy a mai magyar társadalomban is megvannak ugyanazok — a nyilvánosság szerkezete miatt rejtve maradók, de olykor mégis felszínre bukkanók — konfliktusforrások, mint a többi kelet-európai országban. Ha ez így van,

akkor ne az értelmiség szigetelje el a még érdekképviselőinkben is korlátozottakat attól, hogy a közvélemény előtt szerezzenek érvényt törekvéseiknek; ehhez nem elegendő indok, hogy a mai magyar értelmiség döntő többségének más a helyzete és a szemlélete, mint a többi kelet-európai országban élőknek. Hiszen ha a társadalmi tények szintjén kimutatható egy bizonyos párhuzam a magyar társadalomfejlődés és a többi kelet-európai társadalom fejlődése között, akkor az értelmiség helyzetében kell keresni a további magyarázatot ahhoz, hogy itt miért nem alakultak ki a társadalomban hátrányos helyzetbe szorítottakkal szolidáris értelmiségi csoportok. Persze ehhez az indítékhoz nem « mandátum » kell — kitől is hogyan lehetne ilyet szerezni? — hanem tájékozottság a hivatalos információszolgáltatáson túli területekről és elemi jóérzés. Se túlzottan magasrendű elv, se elszánt mozgalom nem szükséges hozzá.

*

[...] Az elszigeteltség nemigen kedvez az intellektuális szemlélet, a kutatási attitűd kis léptékű, fokozatos, más és más szinteken kezdeményezett változásának. Jobban kedvez viszont páfordulatoknak. A válság jeleire várakozva [...] az értelmiség hozzászólt és megtanult együtt élni nyugtalanító társadalmi tények egész sorozatával [...]

Hány jóérzésű embert ismerek, aki hajlandó lenne mindent (?) megtenni, amikor nyelvünk pusztulásáról, fiaink számának fogyatkozásáról, falvaink elnéptelenedéséről hall, de semmit se mozdított még el a fejében a községfejlesztési alapok elosztásáról szóló tanulmány, az ipartelepítési politika szeszélyeit feltáró könyv, vagy akár saját történeteim arról, hogy a román parasztnak farkanyival se tűrhetőbb az élete, mint az ugyanott elnyomott, de ékesszavú magyaroké. És hányat ismerek, aki csak a munkásosztály erejében hisz — tömegbázis hiányában a szamizdatot ezért tekinti értelmiségi magánügynek — de a tradicionális munkásosztály átstrukturálódását elemző tanulmány, a munkáscsaládok életmódbeli

változásait feltáró szociográfia, vagy saját élménybeszámolóim a szakmunkások érzelmi igényeiről készített felmérés tapasztalatairól — egy csavart nem mozdítanak el az agyában!

Jobbadán ilyen értelmiségi közegben élünk és ennek a peremvidéke se lehet mentes ezektől a szemléleti beidégződésektől. Saját magamról is tudom, mennyire összenőttem ezzel a mentalitással, s miközben igyekszem elszakadni tőle, érzem, hány téphetetlen szállal húz vissza. Mert nem tűrhetetlen ebben élni, nem aláznak meg minden nap. Mert az összeilleszkedés, a hozzáidomulás nem jár fizikai fájdalommal. És az elszakadás ettől a szemlélettől semmilyen látványos sikerrel nem jár. A másik oldalon nincsenek igaz hívők, akik vállukra emelik a büszke megtértet. Nem is tudom megmondani, nekem hol fogyott el a cernám. Semmi feltűnő esemény nem jött közbe. Miért kezdem egy ideje úgy érezni, hogy egy tapodtat odébb lehet menni ettől a szemlélettől? Miért jutottam arra a belátásra, hogy ki lehet alakítani másféle intellektuális viszonyt a társadalommal? Hol kezdtek megfogyatkozni a motívumaim arra, hogy ragaszkodjam az uralkodó értelmiségi szemlélethez és hol kezdtek megszáporodni valami másféle kitapogatásának a lehetősége felé? Úgy érzem, az átalakulás teljesen egyéni volt és semmiféle törvényszerű fordulat nem idézte elő. Még azt sem hiszem, hogy összegeződtek volna a személyes élményeim. Miféleképp? Földbevéjrt üregekben, kutyákkal takarózó cigányok látványa Somogyban; a kocsmá és a művelődési ház őrségét szervező tanácsitkár szövege arról, hogy a döghúst evő cigányok oda miért nem mehetnek be; egy tanár felvilágosító előadása, miszerint a cigányoknak koncentrációs táborban kell megtanulni a civilizált életet; egy Lőrincen lakó és Újpesten dolgozó 26 éves nő, önnön sorsát már véglegesen lezártnak tekintő élettörténete; egy világtalan öregember a Vakok Intézetének könyvtárában, aki késpenge vékonyra zárt szájjal sziszegte, hogy neki már ne adjanak regényeket, elege van a mesékből; egy erzsébeti öregasszony története, aki hónapokat fordított arra, hogy különleges életkort megélt libáját egy lelkiismeretes preparátorra hagyassa, ha ő netán előbb

halna meg! Nem hiszem, hogy mindez egyszerűen kumulálódott bennem, mert ma sem érzem úgy, hogy rajtuk közvetlenül segíteni tudok. Mindezekkel a feldolgozatlan élményekkel, ha nem akarok futóbolond lenni, csak az értelmiség közé mehetek. Ahonnan Kemény Pista küldött először, szociológiai felmérés címén, effajta ismeretek felé, és ahonnan soha el nem szakadva kezdtem úgy vissza-visszaérkezni, hogy észrevettem: ugyanilyen élmények másokban is a magaméhoz hasonló együttérzést váltanak ki. Ezért nem közömbös számomra, hogy az értelmiség szélső peremvidékén kialakul-e az uralkodó szemlélet kereteit szétfeszítő érzékenység és társadalmi cselekvőkészség.

De amikor felteszem ennek az elvi lehetőségét, tisztában vagyok vele, hogy a belső késztetettség másokban is individuális jellegű. Nem látok különbséget a között, hogy valakiben ilyen és más élmények idézik elő a szemléletváltozást vagy, hogy az intellektuális szemléletváltozás fordítja a figyelmét a társadalmi tények felé. Összehangolódás és egyidejű felismerés ebben nem lehetséges. És nem is külső események fogják összehozni az embereket, ha egyáltalán... (A jobb meggyőződés ellenére kinyilvánított szolidaritás amúgy sem az együttérzést fejezné ki.) Véletlenszerű és esetleges a kisodródás a margóra. Ha a kiszorítás elvszerű és következetes volna, mindezzel ma egészen másként kellene szembenézni és az ellenállás politikai igazolása sem érzékenységet és társadalomismeretet kívánna, hanem bátorságot. De ettől messze vagyunk, és nem is tagokat kell toborozni egy jövőbeli hadastyánegyletbe. (Ezt a távolságot leginkább azok tudják átugrani, akik a hatósági intézkedések tiltó jelzéseivel pótolják saját társadalmi rengésjelző készüléküket: a hatóság provokálása és a represszió viszonyrendszere számukra az egyetlen megbízható irányadó.)

A marginalizálódó értelmiség helyzete átmeneti: egyidejűleg van benn szervezetek, intézmények kötelékében és kívül azon, személyes kapcsolatok lazább hálójában. Kétlakian közlekedik ide-oda. Akár hetenként is változhat, hol érzi tűrhetőbben magát. Amikor a hivatalban

keresztezik a számításait, értelmetlen feladatokat zúdítanak rá, halmozódik benne a másik oldal vonzereje. E dinamika ismerete nélkül nem érthető meg az értékek és vonzódások átrendeződése: konfliktus-szituációkban ellentmondásos, mégis egyenletesen alakuló trend szerint. És ha a marginalizálódó értelmiség helyzete átmeneti, miért ne lehetne a gondolkodása is az? Ugyanazok a kijelentések, amelyek egy stabil értékrendben születtek, egy mozdulatlan világképhez kötődnek, miért ne jelenhetnének meg egy átmeneti helyzetben időleges érvénnyel? Hogy makacs előítéletté szilárdulnak, szélsőséges önigazolássá keményednek vagy folyamatos kipróbálás közben veszítenek erejükből, s lassan már hangoztatóikat sem elégítik ki, az azon is múlik, mennyire türelmes közegben megy végbe a cserebomlás. Ha valaki önmaga számára megérleletlen kérdések elé kerül, a vita közegét épp annyira intoleránsnak érezheti, mint amivel nap mint nap a hivatalban szembesítik, s így a margón kívüliek terelhetik oda vissza, ahonnan elvágódik. Márpedig mindkét irányba rugalmasságot és mozgáskészséget kellene bevinni, nemcsak önmaga szellemi épségének megóvása érdekében — mi a huszonéves értelmiség koravénsége, ha nem szellemi leépülés? —, hanem ahhoz is, hogy a hivatalban saját újabb és újabb leleményes követeléseivel tágítsa a réseket, s ne minden igényét leadva csak arra törekedjék, hogy feltűnésmentesen átcsússzon rajtuk. És ahhoz is, hogy a peremszéli értelmiség köreiben a maga társadalmi nézetei és tapasztalatai bővítsék a programlehetőségek választékát, fellazítsák az örökölt ellenzéki mentalitás kliséit. Hiszen innen nemcsak iniciatívát meríthet a hivatali rések tágításához, hanem olykor nyílt támogatást is, szándéka megvalósításához szükséges társadalmi garanciaképpen.

A sóhajtásnyi igény, hogy másféle értelmiségi létezés-módot is ki lehetne alakítani, tehát igencsak kedvezőtlen közegben támad fel. Nem a legalkalmasabb tartózkodási hely a változtatási szándék és realizálása közti szakadékot áthidalni. És bárkinek elfogulatlanul megítélni, ha valaki a maga elképzelése szerint kísérletet tesz az áthidalásra. Ám minél kevésbé csinálunk valamit, annál inkább nő a türelmetlenség, hogy csináljunk már valamit, és minél

nagyobb a türelmetlenség, annál kevésbé lehet csinálni valamit. Ezt a hibás áramkört bárhol érinted, a társadalmilag visszafojtott tevékenység feszültsége csap meg. A szamizdat értelméről folyó vitákban is... Holott a szamizdat egy pontján megszakította az áramkört; a társadalmi visszacsatolás új vezetékét létesítette. Ez nem azt jelenti, hogy mindenkinek erre a szigeteletlen vezetékre kellene tennie a kezét. Váltóáram fut benne, és nem az értelmiség lefojtott feszültsége ütheti a legnagyobbat. Azt viszont jelenti, hogy a hibás kör máshol is megbontható; kevésbé rázós kábelek is vezetnek, nem kevésbé hatékonyan a jobbra érdemes hajtóenergiát. Sok drótszálon és nem egyirányú kapcsolással lehetne visszavezetni a társadalmi hajtóműből hiányzó feszültségtöbbletet.

Amikor a kérdés — mi az ördögöt fogunk csinálni? — felködlik bennem, nem látok át az itt leírt helyzet ködfátylán. Csak mondatfoszlányokat hallok, utcasarki beszélgetéseken, házibulikon, könyvtárfolyosókon a fülembe rekedt megfogalmazásokat. Meg arcokat látok: félig, alig vagy jól ismerteket. De egyiküket sem annyira, mint azokat a barátaimat, akiknek arcát magam elé idézhettem, mikor kézírataimat írtam a szamizdat létrejötte előtt, vagy akiket akkor olvastam. Megalapozatlan bizalommal rájuk vonatkoztatom a kérdést. De nem mint egy hagyományos mozgalomféleség hordozóira, a jövő megváltóira. Nem is várok tőlük többet, mint hogy kimozduljanak az öröklött értelmiségi szemlélet szorításából. Pontosabban, hogy érezzék annak a szorítását. De a hatvanas-hetvenes évek tapasztalatából tudom: nem a népszellem és nem a nemzeti elhivatottság metafizikus hívóhangjai azok a titkos jelek, amelyek segítenek kimozdulni ebből a beállítottságból. És a kortársak jobbra szenderülése után megszólaló transzcendens szocializmus trombitaszignálja sem. Ezekre a hangokra várakozva az ember süket a mindennapi élet tények hangjaira, miáltal könnyebb együttélni mindazokkal a privilégiumokkal is, amelyeket a politikai kultúra helyettesítésére felkínálnak. A politikai kérdések iránt érdeklődő marginális értelmiség e tagjainak nem a közös cselekvés — ez legfeljebb csak néhány barátomhoz kapcsol —, hanem a közös helyzetfelismerési igény köt össze.

Hogy kivackolódjanak ebből az állapotból, nekik épp oly elemi intellektuális érdekük, mint nekem. De a helyzet-felismerés és értékelés után útjaink remélhetőleg elválnak. Mert nem remélek többet az elkövetkezendő tíz évtől, mint azt, hogy mindazok, akiket ma a cselekvőkészség és a tehetetlenségérzés abroncsoz össze ebben a fél mondatban « a szamizdat jó dolog, de... », a kötőszót folytatva szétválnak a maguk politikai elképzelése szerint kialakított önálló utakon. Hogy a szétválást sokféle, realiztikus ellenzéki program egymással szemben álló elvei idézik elő, s nem az izolációs térben egymásra fenekedő indulatok. Hogy a tapasztalati társadalom ismeret, az elméleti társadalomtudomány és a reálpolitikai képzelőerő kapcsolatából kialakuló és szervesen összefonódó gondolkodásmód hagyja maga mögött az értelmiség ma uralkodó mentalitását. Mert nélkülük még ábrándozni se lehet a politikai kultúra újramegtalálásáról.

1977. december - 1978. január